

PŁEĆ PSYCHOLOGICZNA A GOTOWOŚĆ DO AGRESJI INTERPERSONALNEJ U KOBIET I MĘŻCZYŹN¹

Karolina Konopka, Adam Frączak

Institut Psychologii Stosowanej, Akademia Pedagogiki Specjalnej im. M. Grzegorzewskiej w Warszawie, Institute of Applied Psychology, Maria Grzegorzewska Academy of Special Education.

Sex – Role Orientation and Readiness for Interpersonal Aggression
among Males and Females

Summary. The study was projected in order to identify to what extent sex and sex-role orientation are connected with the readiness for aggression. Three different mechanisms of aggression were considered: emotional-impulsive (E-IR), habitual-cognitive (H-CR) and personality-immanent (P-IR). According to gender schema theory people can internalize various gender depending on the extent to which they perceive themselves as possessing stereotypically underline masculine and feminine traits. The data from 464 respondents were collected. Patterns of readiness for aggression were measured by the Readiness for Interpersonal Aggression Inventory whereas the Psychological Gender Inventory was applied to assess gender identity. The results show that the masculine compared with the feminine individuals manifested higher level of H-CR and P-IR while the reversed pattern was observed in case of E-IR. These results reflect sex differences: E-IR higher among females and H-CR and P-IR higher in males.

Key words: readiness for aggression, sex-role orientation, gender

Wprowadzenie

W literaturze przedmiotu można spotkać się z użyciem terminu *agresja* do określenia przynajmniej czterech odmiennych w swojej naturze zjawisk: sytuacyjnie wzbudzonego stanu emocjonalno-motywacyjnego (zamiennie z określeniami: irytacja, gniew), orientacji życiowej człowieka, jego stałej własności (agresywność) oraz zachowania się manifestowanego w relacjach interpersonalnych (Frączek,

¹ Badania i opracowania są częścią rozprawy doktorskiej przygotowywanej w ramach projektów: APS BW 13/09 pt. „Płeć i identyfikacja z płcią społeczną a gotowość do agresji interpersonalnej” oraz MNiSW N1O624437 pt. „Tożsamość płciowa i emocjonalność kobiet i mężczyzn a wzorzec gotowości do agresji interpersonalnej”.

Adres do korespondencji: Karolina Konopka, e-mail: kkonopka@aps.edu.pl;
Adam Frączek, e-mail: adamfra@poczta.onet.pl

2002). Psychologowie koncentrują się przede wszystkim na akcie agresji interpersonalnej, rozumianym jako czynność realizowana przez podmiot wobec innych ludzi, której następstwem może być szkoda, utrata cenionych społecznie wartości i cierpienie (Frączek, 1979). Celem wielu badań prowadzonych w tym obszarze jest określenie częstości podejmowania różnych form agresji, ich intensywności oraz korelatów.

Pomija się w tych przypadkach fakt, że sam akt agresji może mieć różną etiologię i funkcję, począwszy od redukcji negatywnego napięcia emocjonalnego, przez uzyskanie pozytywnej stymulacji, aż do zaspokojenia potrzeb i realizacji zadań życiowych. Przy pytaniu o funkcję, sama forma zachowania się agresywnego ma drugorzędne znaczenie. Można sobie bowiem wyobrazić, że człowiek – niezależnie od tego czy jest w sytuacji silnego pobudzenia emocjonalnego, czy też usiłuje zrealizować ważne dla siebie cele – ma „do wyboru” przynajmniej kilka sposobów zachowania: może kogoś uderzyć (agresja fizyczna), może krzyczeć (agresja werbalna), może także posłużyć się bardziej zawołowanymi sposobami na wyrządzenie szkody, na przykład może plotkować (agresja relacyjna). Koncentrując się na formie zachowania nie uzyskamy informacji o tym, dlaczego się ono pojawiło i jaki regulacyjny mechanizm leży u jego podłoża.

Różnice międzypłciowe w agresji

W tradycyjnym, klasycznym ujęciu badanie relacji płęć – agresja sprowadza się do opisu analizy różnic w formach oraz intensywności zewnętrznych przejawów agresji chłopców/mężczyzn w porównaniu z dziewczętami/kobietami. Wyrazistym przykładem tego rodzaju studiów są opracowania fińskich psychologów (Osterman i in., 1998; Bjorkqvist, Lagerspetz, Kaukiainen, 1992; Lagerspetz, Bjorkqvist, Peltonen, 1988). Uzyskany materiał empiryczny dał podstawy do stwierdzenia, że chłopcy częściej przejawiają agresję fizyczną niż dziewczynki, a różnice międzypłciowe w agresji werbalnej i pośredniej wiążą się z wiekiem badanych. U dziewczynek w wieku szkolnym dominuje agresja werbalna, a w okresie adolescencji najczęstszą jest agresja relacyjna. U chłopców, niezależnie od wieku, dominuje agresja fizyczna, a względnie rzadziej stosowaną jest agresja relacyjna.

Inne, obecne w literaturze przedmiotu opracowania (Archer, 2004; Frodi, Maccaulay, Thome, 1977) dokumentują, że obiegowo przyjmowana opinia o większej agresywności mężczyzn w porównaniu z kobietami ma ograniczone znaczenie. W sygnalizowanych metaanalizach badań dotyczących agresji wykazano między innymi, że największe różnice międzypłciowe dotyczą agresji fizycznej i są najmniejsze (lub wcale nie występują) w przypadku agresji werbalnej.

Jednym z czynników silnie wpływających na różnice płciowe w zachowaniu agresywnym jest przykładowo odmienna percepcja i interpretacja zachowania agresywnego u kobiet i mężczyzn. Kobiety mogą unikać agresji fizycznej ponieważ uważają ją za zachowanie jest nieodpowiednie do sytuacji i skutkujące poczuciem winy. Generalnie można uznać, że większa agresja mężczyzn to przemoc z użyciem siły fizycznej o znacznej intensywności i nie ma wątpliwości co do tego, że mężczyźni częściej niż kobiety manifestują agresję fizyczną, zarówno w relacjach z męż-

czynnikami jak i wobec kobiet. Jednakże takie formy jak agresja pośrednia i relacyjna (na przykład różnego rodzaju dokuczliwości, plotkowanie, gwałtowne wybuchy irytacji) dominują w zachowaniu się dziewcząt i kobiet (Osterman i in., 1998; Crick, 1997; Bjorkqvist i in., 1994; Bjorkqvist i in., 1992). Dolegliwość czy szkodliwość „kobiecej agresji” nie skutkuje bezpośrednim fizycznym cierpieniem czy bólem, może jednak prowadzić do głęboko negatywnych przeżyć i poważnie dezorganizować życie ofiary. Tak więc prostą tezę o większej agresywności mężczyzn w porównaniu z kobietami bezpieczniej wyrazić w następujący sposób, że płęć wiąże się z odmiennymi formami manifestowania tego rodzaju zachowania się.

W sygnalizowanych studiach mamy do czynienia, z jednej strony, z płcią identyfikowaną jako kategoria biologiczna, z drugiej, z rozmaitego rodzaju formami agresywnych czynności w relacjach interpersonalnych. Ustalone różnice w zakresie agresywnego zachowania się mężczyzn i kobiet wyjaśniane są w ramach jednej z trzech koncepcji: psychobiologii, biofizjologii oraz ujęcia społeczno-kulturowego. Koncepcja psychobiologiczna, mówiąc ogólnie – przyjmuje, iż mężczyzna i kobieta nie tylko znacząco różnią się budową i funkcjami biologicznymi, ale także w trakcie ewolucji „skazani” byli na realizację dalece odmiennych zadań życiowych (na przykład polowanie, zapewnienie dobrostanu materialnego vs. rodzenie dzieci i opieka nad potomstwem, podtrzymywanie „ogniska domowego”). W efekcie zachowanie się agresywne pełniło inne funkcje u mężczyzn niż u kobiet, zarówno w budowaniu dobrostanu psychicznego jak i w relacjach społecznych. Wyjaśnienia o charakterze biofizjologicznym obserwowanych różnic w zakresie agresji mężczyzn i kobiet akcentują podstawy hormonalne. Szczególne znaczenie przypisywane jest poziomowi męskiego hormonu – testosteronu. Jak stwierdza Benton (1992), są dowody na to, że z wyższym poziomem testosteronu koreluje większe natężenie agresji przejawianej przez mężczyzn, aczkolwiek niejasny jest mechanizm takiego związku. Wyższy poziom testosteronu wiąże się nie tylko z agresją, ale także z większą skłonnością do rywalizacji (Cashdan, 2003) i poszukiwania doznań (Aluja, Torrubia, 2004), co sprzyja pojawieniu się agresji. W kategoriach wpływu czynników i oddziaływań społecznych na odmienną funkcjonowanie mężczyzn i kobiet, w tym także w relacjach interpersonalnych z agresją włącznie, wskazuje się na fakt dostosowywania się dziecka do obowiązujących w społeczeństwie norm i wzorców określających męskość oraz kobiecość (Bem, 2000). Najprościej rzecz ujmując, dorośli w różny sposób, zgodny z utrwalonym społecznie stereotypem płci, traktują dziewczynki i chłopców. Dziecko uwewnętrznia tę polaryzację rodzaju, postrzega rzeczywistość przez jej pryzmat i dostosowuje do niej nie tylko swoje zachowania, ale także pojęcie JA i cechy osobowości (Bem, 1981).

Sygnalizowane podejścia do rozumienia odmienności zachowania się agresywnego mężczyzn i kobiet należy traktować niekoniecznie jako alternatywne, raczej jako dopełniające. Specyfika prowadzonych przez nas badań nad relacją płęć – agresja polega na tym, że interesujemy się nie tyle (choć tego wątku nie pomijamy) płcią rozpoznawaną w kategoriach własności biologicznych, ale tzw. płcią psychologiczną. Jednocześnie, koncentrujemy się na naturze intrapsychicznych mechani-

zmów regulacyjnych zachowania się agresywnego (gotowość do agresji), a nie na formie i intensywności zewnętrznych przejawów tego rodzaju czynności.

Gotowość do agresji interpersonalnej

Pod pojęciem *gotowości do agresji* (zachowania się agresywnego w kontaktach interpersonalnych) rozumie się konstelację psychologicznych procesów i struktur leżących u podstawy i regulujących agresywne zachowanie (Frączek, 2010, 2008, 2002). Wyróżnia się trzy podstawowe kategorie (mechanizmy) gotowości do agresji: emotogenno-impulsywną (E-I), nawykowo-poznawczą (N-P) i osobowościowo-immanentną (O-I). Mechanizm określany jako gotowość emotogenno-impulsywna polega na łatwości reagowania złością na bodźce szkodliwe i frustrację, przy jednoczesnym braku adekwatnej kontroli emocjonalnej. Reakcje agresywne są gwałtowne, ograniczone w czasie i stanowią manifestację silnych stanów emocjonalnych. Gotowość E-I zależy więc po pierwsze od siły pobudzenia emocjonalnego w znacznym stopniu uwarunkowanego temperamentem, a po drugie, od zdolności do samokontroli emocji uwarunkowanej socjalizacyjnie. Odmienny charakter ma gotowość N-P. Intrapsychicznymi strukturami regulującymi zachowania agresywne są tutaj specyficzne nawyki, skrypty i schematy zachowań oraz zadania wpisane w pełnioną przez jednostkę rolę społeczną. Ten rodzaj gotowości odpowiada za nawykowe i planowane zachowania agresywne, pojawiające się w odpowiedzi na wymagania sytuacji oraz roli, którą się pełni. Rozwój schematów i przekonań określających dopuszczalność agresywnego zachowania odbywa się poprzez procesy modelowania i wzmacniania. Ostatnim wyróżnionym mechanizmem jest gotowość O-I. Jej natura polega na tym, że zachowanie agresywne jest stałą, immanentną potrzebą człowieka. Zachowaniom agresywnym regulowanym gotowością O-I towarzyszą pozytywne emocje (satysfakcja) wywoływane zarówno samym aktem, jak i obserwowaniem jego skutków. Sprzyjające jej rozwojowi są takie doświadczenia, w których zachowania agresywne przyniosły pożądane efekty, szczególnie wzrost samooceny i poczucia własnej wartości.

Płeć psychologiczna jako regulator funkcjonowania człowieka

Jednym z istotnych regulatorów funkcjonowania człowieka, w tym także ważnym korelatem zachowań aspołecznych i agresywnych, jest *płeć psychologiczna* definiowana jako kształtowana w procesie socjalizacji spontaniczna gotowość do posługiwania się kategorią płci w przetwarzaniu informacji o sobie i innych (Bem, 1981). Pojęcie płci psychologicznej odnosi się do tych cech psychologicznych, które są stereotypowo łączone z cechami biologicznymi kobiet i mężczyzn (Deaux, 1985). Wyróżnia się cztery główne konfiguracje cech psychicznych związanych z płcią oraz odpowiadających następującym typom płci psychologicznej: (1) osoby określone seksualnie (kobiety i mężczyźni): charakteryzują się cechami psychicznymi odpowiadającymi ich płci biologicznej; (2) osoby androgyniczne: charakteryzują się w dużym stopniu zarówno cechami kobiecymi, jak i męskimi; (3) osoby nieokreślone seksualnie: w niewielkim stopniu mają ukształ-

towane cechy kobiece i męskie; (4) osoby krzyżowo określone seksualnie: ich cechy psychiczne odpowiadają przeciwnej płci niż ich płeć biologiczna (kobięcy mężczyźni, męskie kobiety).

Dotychczasowe badania nad związkiem między płcią psychiczną a agresją wskazują przede wszystkim na rolę stereotypowo męskich cech psychicznych w zachowaniu agresywnym. Przykładowo, wykazano pozytywny związek pomiędzy natężeniem przypisywanych sobie cech męskich a: agresją fizyczną (Cohn, Zeichner, 2006), stosowaniem strategii bezpośrednich w zachowaniu agresywnym (Walker, Richardson, Green, 2000), intensywnością i częstotliwością udzielania szoków elektrycznych (Weisbuch, Beal, O'Neal, 1999; Hoppe, 1978) czy też częstotliwością podejmowania wykroczeń drogowych (Ozkan, Lajunen, 2005).

Jak widać, w badaniach tych koncentrowano się przede wszystkim na formach manifestacji agresywnego zachowania się. Uważamy, iż wykazanie związku między płcią psychiczną a nie zewnętrznymi przejawami, lecz kategoriami gotowości do agresji, może być ważnym czynnikiem wyjaśniającym odmienną mechanizmów regulujących agresywne zachowanie się. Określając etiologię zachowań agresywnych należy zwrócić uwagę, iż takie zachowania oraz kierujące nimi mechanizmy kształtują się przede wszystkim w toku doświadczeń socjalizacyjnych (Frączek, 1993). Biorąc pod uwagę rolę wpływów społecznych zarówno w procesie kształtowania się płci psychicznej, jak i rozwoju mechanizmów agresji interpersonalnej istotna jest weryfikacja, na ile stopień utożsamiania się z cechami kobiecymi i męskimi przez kobiety i mężczyzn jest jednocześnie korelatem mechanizmów regulacyjnych agresji. Opisywane badania są próbą odpowiedzi na następujące pytanie badawcze: czy i jakie są zależności pomiędzy płcią psychiczną kobiet i mężczyzn a ich gotowością do agresji interpersonalnej?

Dotychczas przeprowadzone badania nad różnicami międzypłciowymi w gotowości do agresji wskazują, że mężczyźni charakteryzują się wyższym natężeniem gotowości do agresji typu N-P oraz O-I oraz niższym natężeniem gotowości E-I niż kobiety (Konopka, Dominiak-Kochanek, 2012; Frączek i in., 2009). Uzyskane wyniki można interpretować po pierwsze w odwołaniu do wiedzy o socjalizacyjnym uwarunkowaniu różnic w agresji pomiędzy kobietami i mężczyznami. Gotowość do agresji typu N-P odpowiada za zachowania agresywne pojawiające się w reakcji na sytuacje i wymagania związane z pełnieniem różnych ról społecznych podczas gdy zachowania agresywne mające u podłoża gotowość do agresji typu O-I służą uzyskaniu satysfakcji w obrębie własnej tożsamości. Rozwój schematów i przekonań określających dopuszczalność agresywnego zachowania odbywa się poprzez procesy modelowania i wzmacniania, a więc te same, które uczestniczą w kształtowaniu się ról płciowych i stereotypów płci. Agresywność jest cechą przypisywaną w większym stopniu mężczyznom niż kobietom i wchodzi w skład stereotypu męskości. Jeśli chodzi o gotowość do agresji E-I, to wyższe jej natężenie uzyskują kobiety w porównaniu z mężczyznami. Przypomnijmy, reakcje agresywne warunkowane tym rodzajem gotowości do agresji stanowią manifestację negatywnych stanów emocjonalnych. W wyjaśnieniu opisywanych różnic można odwołać się do konstruktów społecznej reprezentacji agresji (Campbell, Muncer, 2008; Campbell,

Muncer, Coyle, 1992). Badania wskazują, że dla mężczyzn charakterystyczna jest reprezentacja instrumentalna (postrzeganie agresji jako sposobu kontrolowanie otoczenia, agresja pojawia się w odpowiedzi na zagrożenie samooceny i skutkuje satysfakcją, jeśli cel został osiągnięty), Tymczasem, gdy kobiety w większym stopniu utrzymują ekspresyjną reprezentację agresji (postrzeganie agresji jako deficytu samokontroli i efekt długotrwałego napięcia emocjonalnego, którego ekspresja skutkuje lękiem oraz poczuciem winy). Co istotne, pomimo negatywnych konsekwencji emocjonalnych zachowań agresywnych kobiety uznają, że pobudzenie emocjonalne uzasadnia ich podjęcie, i że jest to społecznie aprobowane.

Oczekiwaliśmy, że uzyskane różnice międzypłciowe w trzech kategoriach gotowości do agresji znajdą odzwierciedlenie w wynikach uwzględniających płć psychologiczną.

W związku z tym postawiono następujące hipotezy badawcze:

- H1: Osoby o męskiej płci psychologicznej charakteryzują się wyższym natężeniem gotowości nawykowo-poznawczej i osobowościowo-immanentnej niż osoby o kobiecej, androgynicznej i niezróżnicowanej płci psychologicznej.
- H2: Osoby o kobiecej płci psychologicznej charakteryzują się wyższym natężeniem gotowości emotogenno-impulsywnej niż osoby o męskiej, androgynicznej i niezróżnicowanej płci psychologicznej.

Metoda

Osoby badane. Przedstawione analizy uwzględniają wyniki pochodzące od 464 osób (312 kobiet i 152 mężczyzn) w wieku od 18 do 31 lat. ($M = 20,55$; $SD = 2,10$), uczniów i studentów szkół średnich, policealnych i wyższych. Pomiedzy dwiema turami badań trwały analizy psychometryczne Inwentarza Gotowości do Agresji, które doprowadziły do zmiany treści trzech pozycji wchodzących w skład skali osobowościowo-immanentnej gotowości do agresji. W związku z tym wyniki odnoszące się do gotowości tego typu pochodzą tylko z próby przebadanej w drugiej turze ($N = 300$).

Narzędzia badawcze i przebieg badań. W badaniach wykorzystano Inwentarz do Oceny Płci Psychologicznej (IPP; Kuczyńska, 1992) oraz Inwentarz Gotowości do Agresji Interpersonalnej (IGAI; Frączek, Konopka, Smulczyk, 2008). Część badanych wypełniała najpierw IPP, a następnie IGAI. Pozostali badani otrzymywali kwestionariusze w odwrotnej kolejności. Badania przeprowadzano grupowo lub indywidualnie przy zachowaniu anonimowości respondentów.

Inwentarz do Oceny Płci Psychologicznej opiera się na założeniach Teorii Schematów Płciowych (Bem, 1981), wedle której męskość i kobiecość to dwa niezależne względem siebie wymiary osobowości. IPP zawiera 35 cech: 15 męskich, 15 kobiecych i 5 cech buforowych, niezwiązanych ze stereotypem płci. Osoby badane wskazują na pięciostopniowej skali, jak bardzo każda z cech jest dla nich charakterystyczna.

Inwentarz Gotowości do Agresji Interpersonalnej składa się z 30 pozycji mierzących trzy kategorie gotowości do agresji. Zadaniem osoby badanej jest ustosunkowanie się do każdej pozycji Inwentarza poprzez zakreszenie odpowiedzi twier-

dzącej (Tak) lub przeczącej (Nie). Na każdy rodzaj gotowości do agresji przypada 10 twierdzeń, na przykład: „Łatwo wpadam w złość, ale szybko mi to przechodzi” (E-I), „Można mścić się na tych, którzy na to zasługują” (N-P), „Ośmieszanie innych bywa dla mnie źródłem przyjemności” (O-I). Współczynniki rzetelności dla skal gotowości wyniosły odpowiednio: 0,717 (dla E-IG), 0,782 (dla N-PG) oraz 0,616 (dla O-IG).

Wyniki

Pierwszy etap analizy wyników polegał na weryfikacji parametrów psychometrycznych Inwentarza do Oceny Płci Psychologicznej. Ta decyzja podyktowana była doniesieniami z wcześniejszych badań (Rudzińska, 2007; Korzeń, 2005), które wskazywały na zachodzący proces zmiany treści stereotypów płci, a co za tym idzie, na zmiany cech wchodzących w skład skal kobiecości i męskości. Pierwotnie normalizacja IPP została dokonana na grupie studentów w wieku 20-26 lat, procedura ta miała miejsce prawie 20 lat temu. W związku z tym wykonano eksploracyjną analizę czynnikową metodą głównych składowych oraz rzetelności pozycji Inwentarza. Ponieważ istniała duża dysproporcja pomiędzy liczebnością kobiet i mężczyzn, co mogłoby zaważyć na wynikach analiz (kobiety i mężczyźni różnią się w ocenach stereotypowych cech kobiecych i męskich, por. Rudzińska, 2007), zdecydowano się na użycie zmiennej ważącej. Jej wartość dla kobiet wynosiła 0,74, a dla mężczyzn 1,51.

Pierwszym przyjętym kryterium analizy czynnikowej był wykres „osypiska”, który wykazał istnienie trzech głównych składowych, wyjaśniających 37% wariancji (I czynnik – 17,5%; II czynnik – 13,2%; III czynnik = 6,5%). Wynik ten był zgodny z teorią konstrukcji narzędzia, w związku z czym zweryfikowano rozwiązanie trzyczynnikowe przy użyciu rotacji Varimax. Przyjęto założenie, że cechy ładujące dany czynnik to te, których wartość ładunku wynosi minimum 0,4. Analizy wykazały, że czynnik I skupia trzynaście następujących cech stereotypowo przypisywanych kobietom: czuły, uczuciowy, wrażliwy na potrzeby innych, troskliwy, wrażliwy, delikatny, sympatyczny, przyjacielski, angażujący się w sprawy innych, mający poczucie estetyki, otwarty na świat zdarzeń zewnętrznych, tolerancyjny, łagodny (0,39). Do skali kobiecości weszły więc trzy cechy (przyjacielski, sympatyczny, tolerancyjny) traktowane przez Kuczyńską jako neutralne oraz jedna cecha męska (otwarty na świat zdarzeń zewnętrznych). Sześć spośród piętnastu proponowanych pierwotnie w tej skali cech znalazło się poza czynnikiem kobiecości. Czynniki II i III tworzą cechy stereotypowo przypisywane mężczyznom. Począwszy od cech o najwyższym ładunku czynnikowym, wymieniono dziewięć następujących własności: mający siłę przebicia, dominujący, pewny siebie, rywalizujący, mający zdolność przekonywania, sprytny, nastawiony na sukces, arogancki eksperymentujący w życiu seksualnym. Sześć spośród piętnastu proponowanych przez Kuczyńską cech męskich nie weszło do tego czynnika. Czynniki II i III tworzą cechy, które pierwotnie (w badaniach Kuczyńskiej) znalazły się w skali neutralnej (wiarygodny, odpowiedzialny), kobiecej (gospodarny) i męskiej (niezależny, łatwo podejmujący decyzje, samowystarczalny). Wymaganego kryterium 0,4 (a tym samym nie wcho-

dząc w skład żadnego czynnika) nie osiągnęło siedem cech: zdolny do poświęceń, z poczuciem humoru, kokieterijny, dbający o swój wygląd, mający dobrą kondycję fizyczną, gderliwy i naiwny.

Na podstawie wyników analizy czynnikowej zdecydowano się na weryfikację skal męskości i kobiecości. Przyjęto, że do obydwu skal będą wchodzić tylko te cechy, co do których nie ma wątpliwości, że specyficznie ładują dany czynnik, a jednocześnie zostały uznane za męskie lub kobiece przez autorkę IPP. W związku z tym do skali kobiecości zaklasyfikowano dziewięć cech: czuły, uczuciowy, wrażliwy, wrażliwy na potrzeby innych, troskliwy, delikatny, angażujący się w sprawy innych, mający poczucie estetyki i łagodny. Do skali męskości zaklasyfikowano cechy: mający zdolność przekonywania, dominujący, mający siłę przebicia, rywalizujący, sprytny, nastawiony na sukces, arogancki, pewny siebie i eksperymentujący w życiu seksualnym. Podjęte działania zostało zmotywowane chęcią uzyskania możliwie „najczystszych” wskaźników męskości i kobiecości po to, by na podstawie wyników zaklasyfikować badane osoby do czterech grup cechujących się różną płcią psychiczną. Procedura klasyfikacji przebiegała tak samo jak w badaniach Kuczyńskiej (1992). Statystyki opisowe nowo wyodrębnionych skal przedstawia tabela nr 1.

Tabela 1. Statystyki opisowe wyników uzyskanych przez kobiety i mężczyzn w skalach męskości (M) i kobiecości (K)

GRUPA	SKALA	M	SD	Me
mężczyźni	M	30,94	5,25	32
	K	32,54	5,72	33
kobiety	M	27,34	5,59	27
	K	36,40	4,86	36
razem	M	29,07	5,71	29
	K	34,57	5,62	35

Na podstawie median obliczonych dla całej próby, skonstruowano kryteria klasyfikacji osób badanych do czterech kategorii płci psychicznej (tabela 2).

Tabela 2. Określanie typu płci psychicznej

Liczba punktów	Skala kobiecości	
	0-35	36-
skala męskości	0-29	osoby nieokreślone seksualnie
	30-	męskie kobiety, mężczy mężczyźni
		kobiece kobiety, mężczy mężczyźni
		osoby androgyniczne

Na podstawie powyższej tabeli zaklasyfikowano osoby badane do jednej z czterech kategorii płci psychicznej. Rozkład liczebności zawiera tabela nr 3.

Tabela 3. Liczebność kobiet i mężczyzn w poszczególnych układach płci psychologicznej²

		Kategoria płci psychologicznej			Ogółem	
		męska	kobieca	nieokreślona		androgyniczna
Płeć	Kobiety	49	118	74	60	301
	Mężczyźni	61	19	32	23	135
Ogółem		99	171	101	80	436

Celem sprawdzenia, czy natężenie trzech rodzajów gotowości do agresji różni się w zależności od płci biologicznej i psychologicznej osób badanych, przeprowadzono dwu czynnikową analizę wariancji w schemacie 2 (płeć biologiczna: kobiety, mężczyźni) x 4 (płeć psychologiczna: męska, kobieca, nieokreślona, androgyniczna). W tabeli nr 4 przedstawione są średnie i odchylenia standardowe trzech rodzajów gotowości do agresji we wszystkich ośmiu grupach wyróżnionych pod względem płci biologicznej i psychologicznej.

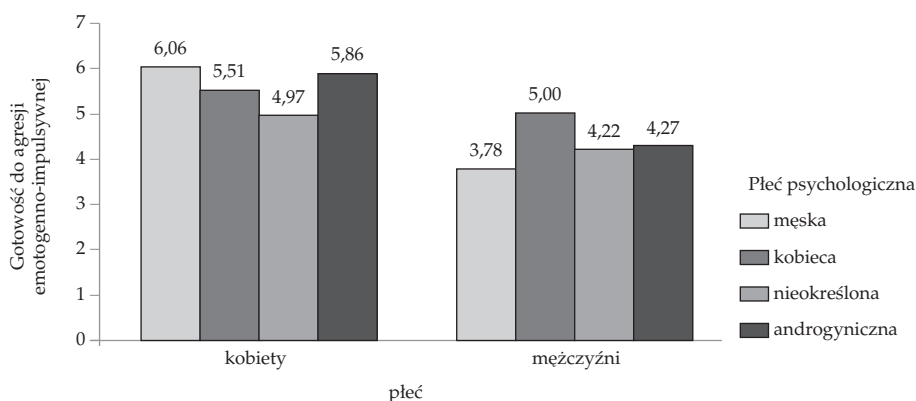
Tabela 4. Statystyki opisowe wyników uzyskanych dla trzech rodzajów gotowości do agresji

Płeć biologiczna	Płeć psychologiczna	Gotowość do agresji: <i>M (SD)</i>		
		E-I	N-P	O-I
Kobiety	męska	6,06 (2,50)	3,98 (2,36)	2,53 (1,97)
	kobieca	5,51 (2,55)	2,44 (2,13)	0,90 (1,18)
	nieokreślona	4,97 (2,42)	2,89 (2,15)	1,25 (1,40)
	androgyniczna	5,88 (2,35)	2,61 (2,27)	1,32 (1,45)
Mężczyźni	męska	3,78 (2,17)	5,98 (2,57)	2,80 (1,99)
	kobieca	5,00 (2,10)	3,00 (1,97)	1,09 (0,92)
	nieokreślona	4,22 (2,56)	5,64 (2,37)	1,95 (1,75)
	androgyniczna	4,27 (2,40)	4,50 (2,49)	1,58 (2,06)

Analiza dla emotogenno-impulsywnej gotowości do agresji wykazała istotny statystycznie efekt główny zmiennej *płeć biologiczna*, $F(1, 561) = 34,80$; $p < 0,001$; $\eta^2 = 0,059$. Wynik ten wraz ze średnimi wskazuje, że kobiety charakteryzują się wyższym natężeniem gotowości E-I ($M = 5,54$; $SD = 2,49$) niż mężczyźni ($M = 4,14$; $SD = 2,32$). Uzyskano również istotny efekt interakcji płci biologicznej i psychologicznej, $F(3,$

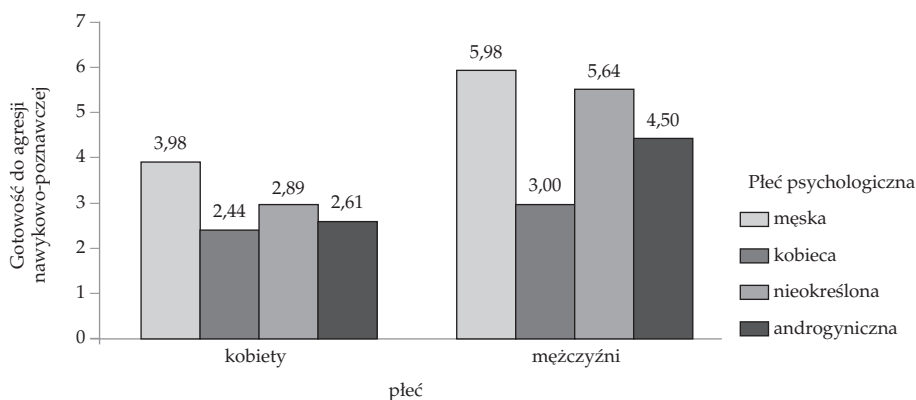
² Przy uwzględnieniu zmiennej ważącej liczebność kobiet i mężczyzn w poszczególnych typach płci psychologicznej przedstawia się następująco: męskie kobiety ($N = 36$), mężczyźni ($N = 92$), kobiece kobiety ($N = 87$), kobiece mężczyźni ($N = 29$), nieokreślone kobiety ($N = 55$), nieokreśleni mężczyźni ($N = 48$), androgyniczne kobiety ($N = 44$), androgyniczni mężczyźni ($N = 35$)

561) = 3,67; $p < 0,05$; $\eta^2 = 0,020$. Testy efektów prostych porównujących poszczególne pary średnich wykazały po pierwsze, że uzyskane w gotowości E-I różnice międzypłciowe przy uwzględnieniu płci psychologicznej utrzymują się tylko w przypadku osób o męskiej ($p < 0,001$) i androgynicznej ($p < 0,01$) płci psychologicznej. Pomiedzy kobietami i mężczyznami o kobiecym i nieokreślonym typie płci psychologicznej te różnice zanikają. Po drugie, różnice w natężeniu gotowości E-I związane z płcią psychologiczną ujawniły się jedynie pomiędzy mężczyznami o męskiej i kobiecej płci psychologicznej ($p < 0,05$). Graficzną ilustrację wyników przedstawia rysunek nr 1.

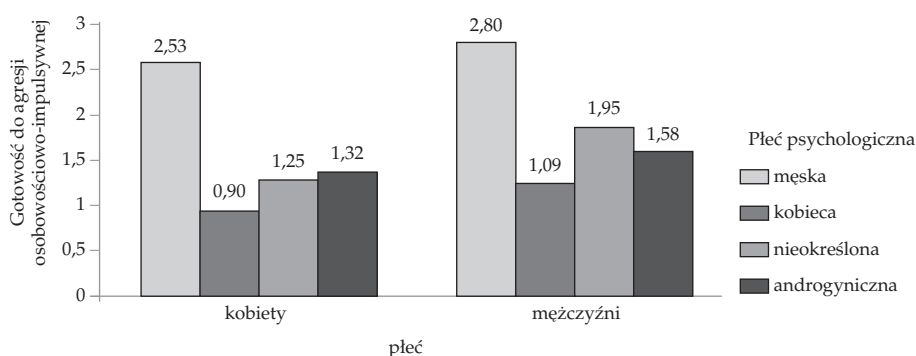
Rysunek 1. ANOVA dla gotowości do agresji emotogenno-impulsywnej

Analiza wariancji dla nawykowo-poznawczej gotowości do agresji wykazała istotny statystycznie efekt główny zmiennej *płeć biologiczna*, $F(1, 542) = 70,17$; $p < 0,001$; $\eta^2 = 0,116$. Wynik ten wraz ze średnimi wskazuje, że mężczyźni uzyskują wyższe jej natężenie ($M = 5,22$; $SD = 2,64$) niż kobiety ($M = 2,84$; $SD = 2,26$). Uzyskano również istotny efekt główny płci psychologicznej, $F(3, 542) = 21,017$; $p < 0,001$; $\eta^2 = 0,105$. Najwyższą gotowością N-P cechują się osoby o męskiej ($M = 5,40$; $SD = 2,67$), a następnie nieokreślonej ($M = 4,09$; $SD = 2,62$), androgynicznej ($M = 3,44$; $SD = 2,54$) i kobiecej ($M = 2,57$; $SD = 2,10$) płci psychologicznej, przy czym istotna statystycznie różnica ujawniła się tylko pomiędzy osobami męskimi i kobiecymi. Uzyskano również istotny efekt interakcji płci biologicznej i psychologicznej, $F(3, 543) = 4,48$; $p < 0,01$; $\eta^2 = 0,024$. Testy efektów prostych wykazały, że przewaga mężczyzn nad kobietami w gotowości N-P utrzymuje się u osób o męskiej, nieokreślonej i androgynicznej płci psychologicznej (wszystkie różnice istotne na poziomie $p < 0,001$), ale zanika u jednostek kobiecych. Można również zauważyć, że męskie kobiety manifestują wyższą gotowość do agresji typu N-P niż kobiety kobiece ($p < 0,001$) i androgyniczne ($p < 0,05$). W grupie mężczyzn najwyższy poziom gotowości N-P odnotowano wśród męskich mężczyzn, którzy różnili się pod tym względem istotnie od respondentów o kobiecej ($p < 0,001$) i androgynicznej ($p < 0,01$) płci psychologicznej. Najniższa gotowość N-P cechowała mężczyzn kobiecych i grupa ta różniła się istotnie zarówno od mężczyzn nieokreślonych ($p < 0,001$), jak i androgynicznych ($p < 0,05$). Graficzną ilustrację wyników przedstawia rysunek nr 2.

Rysunek 2 . ANOVA dla gotowości do agresji nawykowo-poznawczej

Ostatnia z analiz dotyczyła gotowości do agresji osobowościowo-immanentnej. W jej przypadku wymagany poziom istotności uzyskał tylko efekt główny zmiennej *płeć psychologiczna*, $F(3, 346) = 15,840$; $p < 0,001$; $\eta^2 = 0,123$. Układ średnich wskazuje, że najwyższą tego typu gotowością cechowały się osoby o męskiej ($M = 2,69$; $SD = 1,97$), a następnie nieokreślonej ($M = 1,55$; $SD = 1,59$), androgynicznej ($M = 1,44$; $SD = 1,73$) i kobiecej ($M = 0,94$; $SD = 1,13$) płci psychologicznej. Test *post hoc* Gabriela wykazał, że istotne statystycznie różnice wystąpiły pomiędzy jednostkami o męskiej i pozostałych typach płci psychologicznej ($p < 0,001$) oraz pomiędzy osobami kobiecymi i nieokreślonymi płciowo ($p < 0,05$). Efekt główny zmiennej *płeć biologiczna* ujawnił się na poziomie tendencji statystycznej, $F(1, 346) = 3,488$; $p = ,06$; $\eta^2 = 0,010$ i wskazuje, że mężczyźni cechuje wyższa ($M = 2,11$; $SD = 1,91$) gotowość do agresji typu O-I w porównaniu z kobietami ($M = 1,36$; $SD = 1,55$). Graficzną ilustrację wyników przedstawia rysunek nr 3.

Rysunek 3 . ANOVA dla gotowości do agresji osobowościowo-immanentnej

Dyskusja i wnioski

Badania udzieliły odpowiedzi na pytanie, w jakim zakresie płeć psychologiczna wiąże się z trzema rodzajami gotowości do agresji interpersonalnej. W sensie ogólnym (czyli biologicznym) płeć różnicuje gotowość do agresji. Mężczyźni cechują się wyższym natężeniem gotowości nawykowo-poznawczej i osobowościowo – immanentnej (na poziomie tendencji statystycznej), ale kobiety manifestują wyższą gotowość typu emotogenno-impulsywnego. Jednakże uwzględnienie płci psychologicznej kobiet i mężczyzn pozwala dostrzec bardziej subtelne różnice związane z kategoriami gotowości do agresji. Uzyskane wyniki zasadniczo są zgodne z założeniami dotyczącymi związku płci psychologicznej i gotowości do agresji, ale wskazują na odmienną gotowość kobiet i mężczyzn pod tym względem.

W przypadku gotowości emotogenno-impulsywnej, uzyskana różnica pomiędzy kobietami i mężczyznami utrzymuje się tylko dla jednostek o męskiej oraz androgynicznej płci psychologicznej. Mężczyźni i kobiety posiadający kobietę lub nieokreśloną płeć psychologiczną nie różnią się pod względem natężenia gotowości E-I. W jej rozwoju jako podstawowy zasnacza się udział czynników temperamentalnych, które determinują łatwość pobudzenia w reakcji na bodźce. Smulczyk (2008) wykazał, że istnieje dodatni związek pomiędzy gotowością E-I a reaktywnością emocjonalną, która to cecha temperamentalna najsilniej spośród sześciu opisywanych przez Zawadzkiego i Strelaua (1997) różnicuje kobiety i mężczyzn (kobiety uzyskują wyższe jej natężenie). Nie dowodzi to większej, biologicznie uwarunkowanej łatwości generowania pobudzenia u kobiet. Jednakże może świadczyć o takich różnicach w socjalizacji dziewcząt i chłopców, które przyczyniają się do tego, że jednostki o odmiennej płci w różny sposób interpretują to pobudzenie i jego przyczyny, co przekłada się na większą lub mniejszą gotowość emotogenno-impulsywną.

Dodatkowo można oczekiwać, że kobiecych mężczyzn, podobnie jak kobiety, w ogóle będzie charakteryzować ekspresyjna reprezentacja agresji (Campbell, Muncer, 2008). Na rzecz tego wyjaśnienia przemawiałoby „zrównanie się” pod względem natężenia gotowości E-I mężczyzn i kobiet o kobiecej płci psychologicznej. Efekt interakcji pokazał również, że płeć psychologiczna jest czynnikiem różnicującym natężenie tej gotowości, ale tylko wśród mężczyzn. Zauważmy, że kobiece mężczyźni uzyskują wyższe natężenie gotowości E-I niż mężczyźni, a efekt ten nie ujawnia się w grupie badanych kobiet. Układ wyników może wskazywać na to, że natężenie cech kobiecych i męskich przekłada się na gotowość do zachowań agresywnych wynikających z silnego, niekontrolowanego pobudzenia emocjonalnego, ale tylko w grupie mężczyzn i tylko w specyficznej ich konfiguracji. Można więc powiedzieć, że w przypadku mężczyzn kobiecość jest czynnikiem „ryzyka” dla gotowości E-I, podczas gdy na poziomie różnic międzypłciowych takim czynnikiem jest po prostu bycie kobietą.

W przypadku gotowości do agresji typu nawykowo-poznawczego, to mężczyźni uzyskują wyższe jej natężenie niż kobiety. Poza tym zarówno w grupie kobiet, jak i mężczyzn – najwyższą gotowość tego typu manifestują osoby o męskiej płci psychologicznej, a jednocześnie przewaga mężczyzn nad kobietami za-

nika u osób o kobiecym typie płci psychologicznej. Uzyskane wyniki wskazują, że kobiety i mężczyźni, którzy zinternalizowali w swojej psychice cechy stereotypowo męskie (oraz jednocześnie w małym natężeniu uwewnętrzznili cechy kobiece), posiadają największą gotowość do podejmowania czynności agresywnych, będących realizacją wykształconych w ich umysłach schematów dopuszczających zachowania agresywne w specyficznych sytuacjach i podczas pełnienia określonych ról. Uzyskane wyniki w bardzo wyraźny sposób potwierdzają, że gotowość N-P determinowana jest przede wszystkim specyficznymi oddziaływaniami socjalizacyjnymi i treningiem społecznym. Normy społeczne przyzwalają i zachęcają do agresji chłopców/mężczyzn, ale nie dziewczynki/kobiety zwłaszcza, gdy takie zachowanie zdarza się w specyficznych sytuacjach (na przykład rewanz, obrona). Agresywność jest cechą stereotypowo męską (Eagly, Steffen, 1986), a bycie agresywnym – wtedy, gdy zachowanie to ma charakter instrumentalny – nie mieści się w przypisywanej kobietom orientacji na utrzymywanie dobrych relacji społecznych i budowanie wspólnoty (Wojciszke, 2010). Wracając do płci psychologicznej można więc powiedzieć, że dla gotowości do agresji nawykowo-poznawczej to męskość stanowi czynnik „ryzyka”, podczas gdy kobiecość można traktować jako czynnik „ochrony”. O „dobroczynnym” charakterze kobiecości świadczą także wyniki uzyskane dla gotowości osobowościowo-immanentnej, w której przypadku niższe natężenie uzyskały osoby o kobiecym typie płci psychologicznej. Natura gotowości O-I polega na tym, że zachowanie agresywne w trakcie socjalizacji staje się stałą, immanentną potrzebą człowieka. Prawdopodobnie kształtowanie się w wymiarze psychologicznym cech męskich przebiega równoległe i sprzyja kształtowaniu się gotowości O-I. Jednocześnie kształtowanie się w psychice cech kobiecych wraz z niskim natężeniem cech męskich hamuje rozwój gotowości O-I.

Wyniki opisywanych w tym artykule badań dość klarownie przedstawiają znaczenie psychicznej kobiecości i męskości w utrzymywaniu się trzech rodzajów gotowości do agresji interpersonalnej. Mniej jednoznacznie wygląda sytuacja osób o androgynicznej i nieokreślonej tożsamości rodzajowej, co widać szczególnie w gotowości typu N-P oraz O-I. Można było przypuszczać, że osoby o tych dwu typach płci psychologicznej będą – tak jak osoby kobiece i męskie – funkcjonować zupełnie odmiennie. W końcu androgynia to jednoczesna wysoka kobiecość i męskość, podczas gdy dla osób nieokreślonych seksualnie specyficzne jest niskie natężenie cech kobiecych i męskich. Brak różnic w gotowości typu N-P i O-I pomiędzy osobami androgynicznymi i niezróżnicowanymi płciowo wskazuje, że nie ma znaczenia, czy jednostka posługuje się schematami płci w przetwarzaniu informacji o sobie w dużym lub małym stopniu.

W kontekście uzyskanych wyników należałoby odnieść się więc do postulatu Bem o najlepszej adaptacji i zdrowiu psychicznym osób androgynicznych (2000), dla których charakterystyczna jest duża elastyczność w zachowaniach, a także prezentowanie tych cech, które są adekwatne do danej sytuacji. Wyniki zawartych w artykule badań pokazują, że jeśli chodzi o gotowość N-P i O-I, androgyni mieszczą się pomiędzy osobami o kobiecym i męskim typie płci psychologicznej, ale to samo dotyczy osób nieokreślonych. Można zgodzić się z tezą,

iż w pewnych okolicznościach zachowanie agresywne jest adekwatne do sytuacji (N-PG), a osoba, która tak się zachowuje działa adaptacyjnie. Innymi słowy, nie jest agresywna zawsze wtedy, kiedy chce lub uważa, że powinna, ale też nie zawsze z tego zachowania rezygnuje. Jednakże w przypadku gotowości O-I, w którym mówimy o agresji jako narzędziu do uzyskania satysfakcji, może to budzić pewne wątpliwości. Uznanie androgynii za optymalną płęć psychologiczną wiązałoby się wtedy z przyznaniem, że zachowania agresywne mające u podstawy gotowość O-I również mogą być adaptacyjne.

Literatura cytowana:

- Aluja, A., Torrubia, R. (2004). Hostility-Aggressiveness, Sensation Seeking, and Sex Hormones in Men: Re-Exploring Their Relationship. *Neuropsychobiology*, 50, 102-107.
- Archer, J. (2004). Sex Differences in Aggression in Real-World Settings: A Meta-Analytic Review. *Review of General Psychology*, 8, 4, 291-322.
- Bem, S.L. (2000). *Męskość, kobiecość. O różnicach wynikających z płci*. Gdańsk: GWP.
- Bem, S.L. (1981). Gender Schema Theory: A Cognitive Account of Sex Typing. *Psychological Review*, 88, 4, 354-364.
- Benton, D. (1992). *Hormones and Human Aggression*. W: K. Bjorkqvist, P. Niemela (red.). *Of Mice and Women. Aspects of Female Aggression* (s. 37-48). San Diego: Academic Press, INC.
- Bjorkqvist, K., Osterman, K., Lagerspetz, K. M.J. (1994). Sex Differences in Covert Aggression Among Adults. *Aggressive Behavior*, 20, s. 27-33.
- Bjorkqvist, K., Lagerspetz, K.M.J., Kaukiainen, A. (1992). Do Girls Manipulate and Boys Fight? Developmental Trends in Regard to Direct and Indirect Aggression. *Aggressive Behavior*, 18, s. 117-127.
- Campbell A., Muncer, S. (2008): Intent to Harm or Injure? Gender and the Expression of Anger. *Aggressive Behavior*, 34, s. 282-293.
- Campbell, A., Muncer, S., Coyle, E. (1992): Social Representation of Aggression as an Explanation of Gender Differences. *Aggressive Behavior*, 18, s. 95-108.
- Cashdan, E. (2003). Hormones and Competitive Aggression in Women. *Aggressive Behavior*, 29, s. 107-115.
- Cohn, A., Zeichner, A. (2006). Effects of Masculine Identity and Gender Role Stress of Aggression in Men. *Psychology of Men and Masculinity*, 7(4), s. 179-190.
- Crick, N.R. (1997). Engagement in Gender Normative Versus Nonnormative Forms of Aggression: Links to Social-Psychological Adjustment. *Developmental Psychology* 33, 4, s. 610-617.
- Deaux, K. (1985). Sex and Gender. *Annual Review of Psychology*, 36, s. 49-81.
- Eagly, A. H., Steffen, V. J. (1986). Gender and Aggressive Behavior: A Meta-Analytic Review of the Social Psychological Literature. *Psychological Bulletin*, 100, 3, s. 309-330.
- Frodi, A, Macaulay, J., Thome, P. R. (1977). Are Women Always Less Aggressive Than Men? A Review of the Experimental Literature. *Psychological Bulletin*, 84, 4, s. 634-660.

- Frączek, A. (2010). *The Nature and Patterns of Readiness for Aggression – Conceptual Considerations*. Referat wygłoszony na 12th Biennial Conference of the European Association for Research on Adolescence. Wilno: Litwa.
- Frączek, A., Konopka, K., Millana, L., Ramirez, J.M. (2009). *Sex and Age Related Differences in Readiness for Interpersonal Aggression (Polish-Spanish Comparative Study)*. Referat wygłoszony na XIV Workshop Aggression. Berlin: Niemcy.
- Frączek, A. (2008). *Concept and Categories of Readiness for Interpersonal Aggression (theoretical considerations)*. Referat wygłoszony na XIII Workshop Aggression. Poczdam: Niemcy.
- Frączek, A. (2002). *O naturze i formowaniu się psychologicznej regulacji agresji interpersonalnej*. W: I. Kurcz, D. Kądziaława (red.), *Psychologia czynności. Nowe perspektywy* (s. 45-64). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Frączek, A. (1993). *Socjalizacja a intrapsychiczna regulacja agresji interpersonalnej*. W: A. Frączek, H. Zumkley (red.), *Socjalizacja a agresja* (s. 47-60). Warszawa: IP-PAN, WSPS.
- Hoppe, C. M. (1978). Interpersonal Aggression as a function of subject's sex role identification, opponent's sex, and degree of provocation. *Journal of Personality*, 47, 2, s. 317-329.
- Konopka, K., Dominiak-Kochanek, M. (2012). Orientacja edukacyjna a wzorce gotowości do agresji interpersonalnej w okresie adolescencji i wczesnej dorosłości. *Ruch Pedagogiczny*, 3, s. 69-84.
- Kopper, B.A., Epperson, D.L. (1991). Women and anger. Sex and Sex-Role Comparisons in the Expression of Anger. *Psychology of Women Quarterly*, 15, s. 7-14.
- Korzeń, R. (2005). Nowa charakterystyka psychometryczna Inwentarza Oceny Płci Psychologicznej (IPP). *Studia Psychologica*, 6, s. 37-50.
- Kuczyńska, A. (1992). Inwentarz do oceny płci psychologicznej. Warszawa: PTP.
- Lagerspetz, K.M.J., Bjorkqvist K., Peltonen, T. (1988). Is Indirect Aggression Typical of Females? Gender Differences in Aggressiveness in 11-to 12-Year-Old Children. *Aggressive Behavior*, 14, s. 403-414.
- Osterman, K., Bjorkqvist, K., Lagerspetz, K. M.J., Kaukiainen, A., Landau, S.F., Frączek, A., Caprara, G.V. (1998). Cross-Cultural Evidence of Female Indirect Aggression. *Aggressive Behavior*, 24, s. 1-8.
- Ozkan, T., Lajunen, T. (2005). Why Are There Sex Differences in Risky Driving? The Relationship Between Sex and Gender-Role on Aggressive Driving, Traffic Offences, and Accident Involvement Among Young Turkish Drivers. *Aggressive Behavior*, 31, s. 547-558.
- Rudzińska, J. (2007). Użyteczność Inwentarza Oceny Płci Psychologicznej (IPP) wobec zmiany treści stereotypów płciowych. *Psychologia, Edukacja i Społeczeństwo*, 4, s. 353-365.
- Smulczyk, M. (2008). Functions of Emotional Reactivity and Perseverativeness in Intrapsychic Mechanisms of Interpersonal Aggression. Poster zaprezentowany na 18th ISRA World Meeting, Budapeszt: Węgry.

- Walker, S., Richardson D.S., Green L. R. (2000). Aggression Among Older Adults: The Relationship of Interaction Networks and Gender Role to Direct and Indirect Responses. *Aggressive Behavior*, 26, s. 145–154.
- Weisbuch, M., Beal, T.U., O'Neal, E.C. (1999). How masculine ought I be? Men's masculinity and aggression. *Sex Roles*, 40(7-8), s. 583-592.
- Wojciszke, B. (2010). *Sprawczość i wspólnotowość. Podstawowe wymiary spostrzegania społecznego*. Gdańsk: GWP.
- Zawadzki, B., Strelau, J. (1997). *Formalna Charakterystyka Zachowania – Kwestionariusz Temperamentu (FCZ – KT)*. Warszawa: Pracownia Testów Psychologicznych PTP.